

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Review D. van Arkel, G.C. Quispel en R.J. Ross,
'De wijngaard des Heeren? Een onderzoek naar
de wortels van ""die blanke baasskap"" in Zuid-
Afrika' (Leiden 1983)**

Duin, Pieter van

Citation

Duin, P. van. (1985). Review D. van Arkel, G.C. Quispel en R.J. Ross, 'De wijngaard des Heeren? Een onderzoek naar de wortels van ""die blanke baasskap"" in Zuid-Afrika' (Leiden 1983). *Leidschrift : Discriminatie*, 1(January), 98-103.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73152>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73152>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

place as her husband. That it became a target for agitation is therefore not surprising, but then, to someone whose sensitivities have not been dulled by an excess of exposure to South African conditions, everything in these two books is a subject for intense indignation. The black resistance generally calls forth admiration. The system against which the blacks are struggling can only be described as loathsome, but this makes it, and South African history in general, all the more vital subject for study.

ROBERT ROSS

D. van Arkel, G.C. Quispel & R.J. Ross, 'DE WIJNGAARD DES HEEREN?' Een onderzoek naar de wortels van 'die blanke baasskap' in Zuid-Afrika, Leiden 1983.

In dit vorig jaar als vierde deel in de reeks 'cahiers Sociale Geschiedenis' verschenen boekje wordt gepoogd een historische analyse te presenteren van de groei van vooroordeel en discriminatie tegen niet-blanken in Zuid-Afrika. Alle drie de auteurs zijn al jaren, zij het de een intensiever dan de ander, met dit probleem bezig en gezien de Leidse achtergrond van deze publikatie hoeft het geen verbazing te wekken dat de theorie van van Arkel hier als een interpretatiekader wil fungeren. Deze 'van-Arkel these', in eerste instantie opgesteld als verklaringsmodel voor het verschijnsel anti-semitisme, kan men trachten toe te passen op de Zuid-Afrikaanse situatie. Van Arkel's anti-semitisme-model, waarin gewerkt wordt met de variabelen 'stigmatisering', 'sociale distantie' en 'terrorisering van de discriminant' kan tot een meer algemeen racisme-model worden verheven, en dan aan de ontwikkelingen in de Zuidafrikaanse geschiedenis worden getoetst. In deze bespreking zal worden getracht de 'Wijngaard' in het grotere geheel van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis te plaatsen, zonder al te zeer op de details in te gaan.

In Leiden wordt reeds gedurende enige jaren onderzoek naar de Zuid-Afrikaanse geschiedenis gedaan. Onderzoek en onderwijs m.b.t. deze problematiek, bedreven binnen de vakgroep sociale en economische geschiedenis, hebben in de loop der jaren verschillende perioden tot onderwerp gehad. De auteurs van het boekje zijn echter van mening dat de vroege negentiende eeuw voor de definitieve vastlegging van het rassenvooroor-

deel in de Kaap en vervolgens in de rest van Zuid-Afrika van beslissende betekenis is geweest. Door middel van een eliminatieproces worden zowel de voorgaande perioden (de zeventiende en achttiende eeuw), als de periode na 1870 als van niet doorslaggevend belang 'weggeredeneerd', zodat vervolgens geopperd kan worden dat de belangrijkste gebeurtenissen zich in de daartussenliggende jaren moeten hebben afgespeeld. Aan de hand van een analyse van arbeidsverhoudingen en attitudes wordt deze veronderstelling uitgewerkt.

Ten aanzien van de periode van na 1870, de fase waarin Zuid-Afrika een opmerkelijk industrialisatieproces onderging, wordt de visie van de zogenaamde 'radikale', 'neo-marxistische' school van historici als uitgangspunt genomen. Eén van de kenmerken van deze historiografische stroming is het feit dat de modern-kapitalistische, industriële fase van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis als de meest essentiële wordt gezien. Vele harer vertegenwoordigers hebben weinig oog voor het eventuele belang van de pre-industriële periode. Er zijn natuurlijk ook andere elementen aan de 'radikale' visie verbonden dan alleen dit 'periodiseringsaspect', maar feit is dat de neo-marxisten het industriële kapitalisme, zoals zich dat allereerst ontwikkelde op basis van de mijnbouw, verantwoordelijk stellen voor de opbouw van het systeem van rassenscheiding en discriminatie. De auteurs nu stellen dat het gegeven dat klassen- en rassenlijnen in de mijnbouw vrijwel vanaf het begin samenvielen door de radikale auteurs niet verklaard wordt. Afrikanen deden vanaf het einde van de negentiende eeuw het ongeschoolde en slecht-betaalde en blanke arbeiders het geschoolde en goedbetaalde werk. Bovendien bevonden de Afrikaanse trekarbeiders zich in een vrijwel rechteloze positie en werden zij na de werktijd in zogenaamde compounds van de buitenwereld afgesloten. Met andere woorden: er moet reeds een hiërarchisch denken in raciale termen hebben bestaan vóór de mijnbouw-revolutie van start ging. Dit is op zich een plausible these en de raciale stratifikatie binnen de mijnbouwsector moet zeker in het verlengde van daaraan voorafgaande processen worden gezien. Enkele kritische kanttekeningen zijn echter op hun plaats. Er moet bedacht worden dat, als gevolg van de bijzondere omstandigheden die in de goudmijnen een rol spelen, hier zeer extreme verhoudingen in het spel waren. De sociale werkelijkheid van na 1870 wordt zeker niet geheel en al bepaald door de specifieke verhoudingen in de mijnbouw. Het is opvallend dat de secundaire industrie, die zich in het begin van de twintigste eeuw langzaam maar zeker begon te ontwikkelen, vanaf de Eerste Wereld-

oorlog in een stroomversnelling geraakte en uiteindelijk de mijnbouw overvleugelde, dikwijls andere verhoudingen zichtbaar waren. Sociale en raciale stratificatie liepen hier niet altijd parallel: blanken deden ook minder geschoold werk, niet-blanken dikwijls meer dan alleen ongeschoold werk, terwijl loonverschillen tussen blanke en niet-blanke arbeiders bij lange na niet zo groot waren als in de mijnen. Verder kwamen 'compounds' hier niet voor. Dit alles geldt vooral voor de Kaap, hoewel tot op zekere hoogte ook voor andere delen van Zuid-Afrika. In de Kaap, met name in Kaapstad, ontwikkelde zich in de loop van de 19e eeuw een aanzienlijke klasse van gekleurde geschoolde arbeiders, die in het begin van de 20e eeuw in een groot aantal gevallen zelfs tot blanke vakbonden werden toegelaten!

Het moet duidelijk zijn dat er her en der nog van een betrekkelijk 'open' situatie sprake was, en dat de stedelijke industriële arbeidsmarkt dikwijls een ander beeld vertoonde dan die op het platteland of in de goudmijnen, met hun rigide controlesysteem over een instabiele groep van halfgeproletariseerde Afrikaanse trekarbeiders. Hieruit kan geconcludeerd worden òfwel dat er vóór 1870 niet slechts sprake geweest kan zijn van een homogeen, weerloos gemaakt niet-blank proletariaat, òfwel dat er met de groei van een industriële arbeidsmarkt weer meer speelruimte voor sociale mobiliteit van niet-blanken (buiten de mijnen en landbouw) is ontstaan. Het wordt - zeker in het laatste geval - duidelijk dat een nadere analyse van de sociale ontwikkelingen in het industriële Zuid-Afrika, vooral in de westelijke Kaap, van belang is. Daarnaast móet bedacht worden dat de groei van een blanke arbeidersklasse na 1870 een nieuwe factor van betekenis was en dat de blanke arbeiders, noch in de mijnen, noch in de secundaire industrie, de vruchten van hun blank-zijn zomaar in de schoot geworpen kregen. Er moest door hen gedurende enkele decennia harde strijd geleverd worden; zo vanzelfsprekend was de 'coöptatie' van de ene door de andere blanke groep blijkbaar niet. Verder is het noodzakelijk om na te gaan welk effect het 'Kaaps liberalisme' van de 2e helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw op de sociale structuur van de Kaap heeft gehad. We mogen bijvoorbeeld niet vergeten dat er in deze periode in de Kaapkolonie een non-raciaal kiesrecht bestond, en dat een niet onbelangrijk percentage niet-blanken, zowel Afrikanen als kleurlingen, hiervan gebruik wist te maken. Gelukkig zijn de auteurs zelf zich van eenaantal beperkingen betreffende de reikwijdte van hun onderzoek bewust, zoals blijkt uit enkele opmerkingen die tussen de bedrijven door worden gemaakt.

Ten aanzien van de periode van vóór 1800 wordt de stelling geponeerd,

dat er weliswaar sprake was van een aantal negatieve stereotypen van verschillende niet-blanke groepen, maar nog niet van een 'functionele' raciale ideologie die onderdrukking en incorporatie als de facto rechteloze arbeidskrachten van alle niet-blanken diende te rechtvaardigen. De sociale situatie was in de 18e eeuw nog tamelijk open, zo wordt gesteld. Dit hing volgens de auteurs voor een belangrijk deel samen met het feit dat er in de 18e eeuw nog geen economische druk aanwezig was om alle Khoisan ('Hottentotten' en 'Bosjesmannen') in het arbeidsproces in te schakelen. Factoren als slavernij en calvinisme leidden bovendien niet noodzakelijkerwijs tot een vorm van raciaal denken. Binnen het systeem van slavernij viel de tegenstelling tussen vrijen en slaven niet per definitie samen met het onderscheid tussen blanken en niet-blanken. Dit blijkt uit het bestaan van een groep van 'vrije zwarten' (door deze term zou men niettemin op het idee kunnen komen dat zwarten als zodanig als niet-vrij werden gezien), vrijgelaten slaven en hun nakomelingen, en wellicht ook uit het feit dat de Khoisan in principe vrij waren. De tegenstelling tussen christenen en heidenen viel evenmin geheel samen met blank versus niet-blank, en er zijn geen aanwijzingen dat het calvinisme hier een extra dimensie aan toevoegde. Zouden we juridische, religieuze en andere ideologische factoren als verklarende elementen voor de opkomst van een stramen van raciaal denken mogen wegcijferen, dit geldt zeker niet voor economische factoren. Na 1800 toen de Kaap in het Britse Rijk en daardoor in sterkere mate in de zich ontplooiende wereldeconomie werd opgenomen, trad de mogelijkheid, en zelfs de noodzaak, naar voren de landbouwproductie aanzienlijk te verhogen, op maximale schaal van de beschikbare arbeidskrachten gebruik te maken en de arbeidskosten zoveel mogelijk te beperken. De laatste vrije Khoisan werden nu ook geïncorporeerd en de verschillende niet-blanke groepen (voornamelijk slaven en Khoisan) werden tot een homogeen, ongedifferentieerd, rechteloos proletariaat. De ideologische uitdrukking hiervan was een type stereotypering dat hen alle tot ondergeschikte arbeidskrachten in een 'baas-knecht-verhouding' maakte. Britse liberaliserende maatregelen als 'Ordinance-50' (1828), die de Khoisan juridisch op voet van gelijkheid stelden met andere vrije burgers, en de afschaffing van de slavernij (1834) hebben hier geen wezenlijke verandering in kunnen brengen, daar de plaatselijke machtsstructuur op het Kaapse platteland te sterk was verankerd. Wat nu van deze wellicht wat'economistische' stelling te zeggen? Het moet zeker gesteld worden dat de beschrijving van de ontwikkelingen in de periode 1800-1830, en ook wel van de periode 1830-1860, belangwekkend is, en bovendien dat de these van de omslag na 1800 een zekere overtuigingskracht bezit. Ook hier moeten niettemin enkele kritische opmerkingen worden gemaakt. Dat er op

het Kaapse platteland na 1800 een toenemende behoefte aan goedkope en gemakkelijk te controleren arbeidskrachten optrad klinkt aannemelijk, hoewel hier al in de latere 18e eeuw sprake van was en het verhaal over de devaluatie van de Kaapse Rijksdaalder dat in dit verband wordt opgehangen wat moeilijk te verteren is. Het is echter niet geheel geloofwaardig dat er na 1800 plotseling een verharding in de blanke attitudes plaatsgevonden zou hebben. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de opkomst van een ideologie ter rechtvaardiging van toenemende arbeidsdwang pas in het begin van de 19e eeuw noodzakelijk werd en geen voorgeschiedenis had in de 18e eeuw. Het systeem van slavernij moet in dezen reeds een rol hebben gespeeld en de onderwerping van de Khoisan ideologisch hebben vergemakkelijkt. Men krijgt de indruk dat de 18e eeuw wat al te fraai wordt afgeschilderd, en dat de bewering dat toen de 'opties nog open waren' wat te ver gaat. Anderzijds, zoals reeds aangeduid, bleven in Kaapstad en wellicht ook in kleinere steden, na 1800 de sociale verhoudingen van een opener en wat 'liberaler' karakter dan op de graan- en wijnboerderijen en schapenfarms. De auteurs concentreren zich nu juist op die sector, waar de niet-blanken het meest onmondig waren en alleen van ongeschoolde niet-blanke arbeid sprake was. Een probleem blijft bovendien waarom na 1800 alleen niet-blanken aan een systeem van arbeidsdwang werden onderworpen, en niet de blanken. Hier wordt (zie blz. 52) eerlijk gezegd geen erg overtuigende verkijring voor gegeven. Was er niet tóch al sprake van een kleurlijn die blank van niet-blank scheidde?

Het is in dit verband dat tevens moet worden opgemerkt dat het model van van Arkel, toegepast op de Zuid-Afrikaanse situatie, niet helemaal, en zeker niet erg 'sophisticated' uit de verf komt. De suggestie die wordt gedaan als zou in Zuid-Afrika sociale distantie (in de vorm van geëti-quetteerde interactie' d.w.z. interactie waarbij de rolposities, die van 'baas' versus die van 'knecht', van tevoren vastliggen) zijn opgetreden op basis van economische onderdrukking en zijn voorafgegaan aan de vastlegging van een 'functionele' vorm van stigmatisering komt mij wat al te schematisch voor en betekent in wezen niets anders dan 'racisme dient ter rechtvaardiging van uitbuiting'. De verschillende verschijningsvormen van stigmatisering in de 18e (toen werkelijk nog niet functioneel?) en 19e eeuw worden onvoldoende onderzocht, waardoor het proces van wisselwerking tussen vormen van stigmatisering en sociale distantie (terrorisering laat ik even buiten beschouwing), dat ingewikkelder geweest moet zijn dan het hier in eerste instantie wordt gepresenteerd, niet erg tot zijn recht komt. Stigmatisering in de vroege 19e eeuw als simpelweg een afhankelijke varia-

bele van onderdrukking en uitbuiting komt op mij niet erg geloofwaardig over.

Concluderend kan worden gezegd dat de 'Wijngaard' moet worden beschouwd als een interessant en belangwekkend werkje, vooral voor wat betreft de periode 1800-1839, maar dat het tegelijkertijd duidelijk is dat het laatste woord over de 'historische wortels' van vooroordeel en discriminatie in Zuid-Afrika nog niet is gezegd. Het model van van Arkel kan bij een verdere verfijning van de interpretatie niettemin van groot nut blijken te zijn.

PIETER VAN DUIN

G.W. Drost, DE MORISCOS IN DE PUBLICATIES VAN STAAT EN KERK (1492-1609). Een bijdrage tot het historisch discriminatieonderzoek. (Valkenburg Z-H 1984) Verkrijgbaar bij G.W. Drost p/a Postbus 55, 2235 Valkenburg Z-H, f69,- excl.

Vier april 1609 besluit de Staatsraad van Spanje definitief om de Moriscos die wonen in de provincie Valencia het land uit te zetten. Negen april, de dag waarop ook het Twaalfjarig Bestand met de republiek tot stand komt, bekrachtigt koning Philips III de uitdrijvingsban. Op tweeëntwintig september van hetzelfde jaar wordt het tot dan toe zorgvuldig geheim gehouden besluit bekend gemaakt. Het vormt het begin van een reeks, die ertoe leidt dat tussen 1609 en 1614 alle Moriscos het land uit worden gezet. De auteur schat dat 319,000 personen, ongeveer drie procent van de totale bevolking van Spanje, verdreven worden. Wanneer de huidige Nederlandse regering een soortgelijk beleid zou voeren, zou dat betekenen dat 400,000 à 450,000 personen ons land uit zouden worden gezet. Per één januari 1984 bedroeg het aantal vreemdelingen - niet-Nederlandse staatsburgers - in ons land ongeveer 550.000, waarvan er alleen al zo'n 100.000 uit België, West-Duitsland en Engeland afkomstig zijn. Dit betekent met andere woorden, dat een soortgelijk beleid in ons land in één klap een einde zou maken aan wat sommigen het 'vreemdelingenprobleem' menen te moeten noemen, wanneer we (voormalige) rijksgenoten buiten beschouwing laten.

De Moriscos waren niet gelijkelijk over Spanje verdeeld. In Valencia was ongeveer dertig procent van de bevolking Morisco, in Aragon twintig procent, terwijl in Kastilië dat meer dan tachtig procent van de bevolking van Spanje herbergde, slechts één procent van de bevolking uit Moriscos bestond. In Granada, waar tot 1568 de Moriscos nog meer dan veertig procent van de bevolking uitmaakten, leefden na 1571, toen de Moriscos als straf voor een opstand massaal naar Kastilië waren overgeplaatst, er nog slechts een paar duizend.

Voor we met de auteur ingaan op de vraag hoe het zover kon komen,